

Uitsluiting-insluiting: de grenzen van een paradigma

| Rob Devos

Is de uitsluiting nu wat armoede vroeger was? Aan de hand van het Franse voorbeeld schetst Rob Devos de voorgeschiedenis van het begrip 'actieve welvaartsstaat'. Hij stelt ook vragen over de effectiviteit van de beleidsmaatregelen om een actieve participatie aan onze samenleving te bevorderen. Het begrip 'uitsluiting' is ook te omvattend om specifiek de sociale problematiek te beschrijven. Insluiting is inherent verbonden met mechanismes van een nieuwe disciplinerend.

Het lijkt erop alsof zich de laatste tijd een consensus gevormd heeft om de sociale problematiek te vatten in termen van uitsluiting (*exclusion*), en, daarmee corresponderend, het sociaal beleid van overheidswege te denken in termen van insluiting (*insertion*). In de Franse presidentsverkiezingen van 1995 focusten zowel Jospin als Chirac op "exclusion", en beloofden van de "lutte contre l'exclusion" hun politieke prioriteit te maken. In het Belgische regeerprogramma staat de actieve welvaartsstaat als beleidsoptie geformuleerd. De consensus over dit analysemodel en politiek beleid gaat blijkbaar over de traditionele links-rechts tegenstelling heen. Het is ook het vocabulaire geworden waarmee de betrokkenen zelf hun problematiek onder woorden en onder de aandacht brengen: "les sans" (sans-abri, sans-papiers, sans domicile fixe, sans ressources, sans droits). "De uitsluiting is voortaan het paradigma van waaruit onze samenleving bewust wordt van zichzelf en van haar dysfuncties, en waarop ze – dikwijls in nood en verwarring – naar oplossingen zoekt voor de kwalen die haar in de greep houden."

(Paugam 1996:7)

"De term 'uitsluiting' staat op de voorgrond in de politieke debatten en wordt zo het sleutelwoord om een sociale malaise aan te wijzen waarrond reflecties en polemieken zich concentreren."

(J. Donzelot in Paugam 1996:88)

Het uitsluitingsmodel vervult zo een rol die analoog is aan de armoedeproblematiek in de 19e eeuw. In beide gevallen gaat het om een probleemsituatie die morele verontwaardiging uitlokt, aanzet tot wetenschappelijk onderzoek, en een beroep doet op overheidstussenkomst. Maar terwijl "armoede" de situatie van de laagste sociale groepen

karakteriseerde bij de opkomst van de industriële samenleving, vóór de sociale verworvenheden en het sociaal beleid (meer bepaald: de uitbouw van de sociale zekerheid), wijst "uitsluiting" op een structurele crisis van de samenleving, nadat de armoede schijnbaar overwonnen en uitgebannen was.

Maar misschien is deze consensus toch minder vanzelfsprekend dan hij zich aandient?

Het valt alleszins op dat "uitsluiting" een meerzinnige term is. Het themanummer *Les exclus* van

---

Het valt alleszins op dat

"uitsluiting" een meerzinnige

term is.

Magazine littéraire brengt heel uiteenlopende uitsluitingsmechanismes en een bonte populatie van uitgesloten ter sprake: racisme, waanzin, censuur, werkloosheid, delinquentie, homoseksuelen, enz. Uitsluiting kan zowel een uitdrukkelijke (b.v. *Berufsverbote*) zelfs rituele verwijdering (t.a.v. de melaatse, de gek) aanduiden, maar ook veel anoniemere en minder te identificeren processen viseren. Het kan gaan om gemarginaliseerd worden, maar ook om een plus-minus gewilde keuze voor de marge van de samenleving (door schrijvers, kunstenaars, intellectuelen). Anderzijds fungeren naast “insluiting”

ook andere termen: inburgering, assimilatie, inculturatie, integratie, participatie, – wat wijst op een zekere onbepaaldheid van het programma. Tegen die achtergrond wil ik de consensus m.b.t. het uitsluitingsparadigma wat problematiseren. Vormt het begrip-paar “uitsluiting-

insluiting” een interessant onderzoeksmodel en politiek programma? Wat krijgt men met deze benadering in beeld, en wat blijft buiten het visier? Welke vormen van zien en niet-zien worden hier ingesteld? Welke zijn de maatschappelijke consequenties van dit type van zichtbaarheid-verberging?

In het eerste deel schets ik, vanuit de Franse situatie, de recente historiek van het uitsluitingsmodel, d.w.z. zijn semantische en maatschappelijke context. In het tweede deel formuleer ik een aantal vragen bij het model uitsluiting-insluiting.

I. Recente historiek van het uitsluitingsmodel

I.1. Jaren '60: “une pauvreté persistante”

Vaak wordt aan René Lenoir het vaderschap van het begrip “uitsluiting” toegekend. De term wordt echter in de jaren '60 reeds gebruikt, in een heel specifieke intellectuele en maatschappelijke configuratie: een periode van economische welvaart en groei.

In 1964 publiceert P. Massé, de secretaris-generaal van het Franse Planbureau, *Les dividendes du progrès*; in 1965 verschijnt van J. Klanfer *L'exclusion sociale*. Hun grondidee is dat, ondanks de toegenomen en toenemende welvaart, een koppige economische achterstand zich handhaaft: “une pauvreté persistante”. Deze armoede wordt voor-

gesteld als een individueel probleem. Deze analyse wordt beleidsmatig vertaald: hoe de armen aanzetten tot arbeiden? In kringen van Giscard d'Estaing, de minister van Economie en Financiën, wordt b.v. onder invloed van M. Friedman, het idee van een negatieve belasting gelanceerd.

I.2. Jaren '70: sociale onaangepastheid als samenlevingsprobleem

In 1974 publiceert René Lenoir *Les Exclus. Un Français sur dix*¹.

Bij Lenoir gaat het niet alleen om armoede in een economische betekenis, maar om onaangepastheid in een heel ruime, sociale betekenis. De groep van uitgesloten omvat delinquenten, druggebruikers, mensen met zelfmoordneigingen, alcoholici, vreemdelingen, enz. Ten opzichte van de problematiek uit

de jaren '60 heeft zich een dubbele verschuiving voltrokken:

(a) Het gaat niet om een probleem van individuele achterstand, maar om een sociaal probleem van achterstelling, waarvan de oorzaak te zoeken is in het functioneren van de samenleving. Het gaat om dysfuncties van de moderne maatschappij, b.v. de te vlugge en ongeplande verstedelijking, het wegvallen van solidariteit tussen de verschillende generaties, het rassenprobleem, geweld op TV, de onaangepastheid van het onderwijs, ongelijkheid m.b.t. gezondheidsvoorzieningen, enz.

(b) Het gaat niet om een marginaal probleem, maar om problemen die heel wat personen treffen en die zich over heel wat sociale milieus en in toenemende mate, verspreiden.

“Geen enkele familie, hoe burgerlijk ook, en met welke religieuze of seculiere tradities ook, kan zich sterk maken dat niet één van haar kinderen ooit eens een wegloper van thuis, een gedroegerde, een jonge delinquent of een opstandige zal zijn.”

(Lenoir 1974:36)

Aan deze analyse verbindt Lenoir een beleid van preventie: hij beveelt een serie maatregelen aan om de sociale voorzieningen beter te laten functioneren.

Ofschoon Lenoir zich verwijderd van het liberale denken, werden zijn stellingen vanuit linkse hoek

---

Het gaat niet om een probleem van

individuele achterstand, maar om een

sociaal probleem van achterstelling,

waarvan de oorzaak te zoeken is in het

functioneren van de samenleving.

hevig bekritiseerd; de “uitgesloten” roepen immers sterke herinneringen op aan het dubieuze “subproletariaat”! De achtergrond van deze kritiek is een scherpe tegenstelling tussen liberaal-conservatief rechts en links, dat op dat moment verenigd is in het *Programma Commun*.

In *Actes de la recherche en sciences sociales* publiceert J. Verdès-Leroux een artikel “*Les Exclus*”. Zij bekritiseert het meerzinnig en vaag karakter, d.w.z. de semantische onbepaaldheid van de categorie “uitsluiting”, en zijn criminologische tint.

“Het naast elkaar plaatsen van zó disparate groepen doet het principe van economisch-politieke indekking als zodanig verdwijnen, terwijl het tevens dit geheel van opgesomde groepen criminologisch inkleurt.”

Ironisch merkt zij verder op:

“Het is de verdienste van dit begrip van ‘uitgesloten’ dat het toelaat het probleem van de oorsprong van de uitsluiting uit te sluiten.”

(Verdès-Leroux 1978)

In de jaren '80 verdwijnt “uitsluiting” als theoretisch concept. Er wordt wel verder gewerkt rond specifieke thema's die voordien onder die globale term gevat werden: sociale ongelijkheid, delinquentie, marginalisering, toenemende werkloosheid en structurele veranderingen op de arbeidsmarkt, het probleem van de *banlieues*. Omvattend spreekt men soms van “nieuwe armoede” (Paugam 1991).

1.3. Terugkeer van het uitsluitingsmodel in de jaren '90

Een belangrijke rol in het sociale debat in Frankrijk speelt de wet op het “Revenu Minimum d'Insertion” van 1988 (Paugam 1993). Er wordt een hele literatuur bijgeschreven vanuit een reflectie op het RMI: studies van de probleemgroepen en evaluaties van de *politiques d'insertion*. In 1995 publiceert P. Rosanvallon *La nouvelle question sociale. Repenser l'État Providence*. Dit boek lijkt me een kristallisatiepunt van deze reflecties; het is sindsdien het referentiepunt bij uitstek van de discussies m.b.t. uitsluiting-insluiting.

1.3.1. Crisis van de passieve welvaartsstaat

De lacunes van het burgerlijke, politieke contract werden in de 20e eeuw aangevuld met een sociaal contract: de sociale bescherming kreeg gestalte in de verzorgingsstaat. Rond dit project vormde zich een echte consensus, die mogelijk werd

door een samentreffen van de eisen van de arbeidersbeweging (die haar aanvankelijk revolutionair project temperde²) met de belangen van de ondernemers³. Het nieuwe type van sociale bescherming werd uitgedacht en uitgebouwd volgens een verzekeringsmodel: “la société assurancielle”. Dit model heeft een aantal kenmerken en voordelen:

(a) De risico's kunnen statistisch berekend worden, wat toelaat om de sociale problemen op een globale manier te benaderen⁴.

(b) Heel uiteenlopende probleemsituaties kunnen op één noemer gebracht worden: arbeidsongevallen, ziekte, werkloosheid. Maar bij uitbreiding worden ook handicaps, ouderdom, enz. als een soort “accidenten” benaderd. Er gebeurt een homogenisering van het sociale veld.

(c) Het gaat om een vormgeving van rechtvaardigheid die geen zware ethische normering lijkt te vereisen. De sociale zekerheid is een techniek, een kwestie van procedure. Ze is de “onzichtbare hand” die, naast de vrije markt (economie) en de parlementaire democratie (politiek), solidariteit produceert.

Dat het om een echte consensus gaat, blijkt ook hieruit dat de uitbouw van de verzorgingsstaat niet rechtlijnig, maar spronggewijs verliep. Vooral na oorlogen bemerken we een stroomversnelling. In de oorlog, aldus Rosanvallon, keren de burgers a.h.w. terug naar de natuurtoestand; zij hebben hun leven gegeven, minstens geriskeerd voor hun land. Na de oorlog wordt het sociaal contract a.h.w. opnieuw afgesloten (Rosanvallon 1995:51). Tot een echte uitbouw van de sociale zekerheid komt het na de Tweede Wereldoorlog, tijdens de zogenaamde “Trente Glorieuses”. Het is een periode van economische wederopbouw; de parlementaire democratie wordt hersteld, na het rampzalig avontuur met het nationaal-socialisme; het sociaal overleg wordt geïnstitutionaliseerd; er heerst een geest van nationale solidariteit, waarbij expliciet verwezen wordt naar de offers die de arbeiders voor hun vaderland gebracht hebben: zij worden voor die offers vergoed met de nieuwe sociale zekerheid⁵.

Volgens Rosanvallon is deze “passieve verzorgingsstaat” sinds de jaren '70 echter in crisis geraakt: “la dissolution du paradigme assurantiel”. Hij onderscheidt drie fases in deze crisis (Rosanvallon 1992):

1.3.1.1. Een financiële crisis in de jaren '70

De uitgaven voor sociale voorzieningen, meer bepaald voor gezondheid en werkloosheidsvergoedingen, zijn sterk toegenomen. Deze stijgende kosten staan in een wanverhouding tot de inkomsten, die ten gevolge van de economische crisis en demografische ontwikkelingen de trend niet kunnen volgen.

1.3.1.2. Een ideologische crisis in de jaren '80

De rol van de staat in het beheer van sociale problemen wordt in vraag gesteld. Het gaat om een legitimiteitscrisis van de staat. Is het wel de taak van de staat om de sociale kwestie aan te pakken? De staat wordt bekritiseerd als een ondoorzichtige, bureaucratische machine. De verzorgingsstaat zou leiden tot misbruiken en tot een gebrek aan verantwoordelijkheid bij de betrokkenen⁶.

1.3.1.3. Een filosofische crisis in de jaren '90

Rosanvallon noemt de crisis van de jaren '90 een filosofische. Zijn stelling luidt: de problemen m.b.t. sociale uitsluiting dwingen ertoe de principes en de vormgeving van solidariteit en van sociale rechten te herdenken, d.w.z. om het sociaal contract opnieuw vorm en inhoud te geven.

Hij argumenteert daarvoor als volgt:

(a) Het oude model, sociale bescherming als verzekering, was bedacht en uitgebouwd om conjuncturele crisissen op te vangen, naar het model van een accident (accident in de dubbele betekenis van ongeluk en toeval). Sociale bescherming betekent in dat geval: schadeloosstelling en tijdelijke opvang. Het model schiet echter tekort om problemen van uitsluiting te ondervangen: het gaat immers om duurzame situaties, die een veel actievere tussenkomst vergen (b.v. langdurige werkloosheid, verloedering van de woonomgeving, het reëel of imaginair besef van onveiligheid). Hier is geen sociaal vangnet nodig, maar een trampoline!

(b) J.-P. Fitoussi en P. Rosanvallon wijzen in dit verband op een nieuw type van ongelijkheid. Ze spreken van een *nouvel âge des inégalités* (Fitoussi & Rosanvallon 1996).

De klassieke ongelijkheid was structureel en intercategorieel. Het ging om een ongelijkheid tussen sociale categorieën, die statistisch te vatten is (b.v. ongelijkheid qua inkomen). Daar zijn dynamische vormen van ongelijkheid bij gekomen, die intra-categorieel zijn. Het eerste type van ongelijkheid bestaat verder, maar wordt a.h.w. overschreven door het tweede. Het gaat om

ongelijkheden ten gevolge van sociale veranderingen, die in die zin dynamisch zijn. Het gaat om ongelijkheden binnen sociale categorieën die voordien homogeen voorkwamen: vroeger waren die ongelijkheden voorbijgaande wrifpunten, die de sociale cohesie als dusdanig niet aantastten. Thans nemen ze meer duurzame en catastrofale vormen aan.

Een loonarbeider met een relatief stabiele job vormt geen groep met een langdurig werkloze. Een kaderlid vormt geen groep met zijn collega die zijn werk verliest. Maar de langdurig werkloze arbeider vormt evenmin een groep met het werkloze kaderlid. Het gaat hier om een "accident de parcours", dat niet toe-

vallig en voorbijgaand is, maar dat je identiteit in vraag stelt, een gevoel van uitsluiting teweeg brengt.

(c) Het paradigma van de sociale verzekering gaat uit van de notie "objectief risico". Mijn

bijdrage tot de verplichte ziekteverzekering b.v. is gebaseerd op het feit dat ik niet weet óf ik ziek zal worden, maar weet dát ik wel eens ziek zou kunnen worden. Een verplichte verzekeringsbijdrage tegen overstroming is tegen die achtergrond al veel problematischer. De toenemende informatie heeft die Rawlsiaanse *onwetendheidssluier* ten dele reeds opgeheven, en zal die nog verder opheffen. De genetica b.v. kan mijn erfelijke informatie in kaart brengen en met vrij grote waarschijnlijkheid mijn toekomstige gezondheidstoestand voorspellen, afhankelijk van mijn erfelijk materiaal, aangevuld met bepaalde omgevingsfactoren en gedragingen. Dit brengt ons bij een veel deterministischer en geïndividualiseerder beeld van ziekte en gezondheidsrisico's.

"Daarom komen we in een post-Rawlsiaans tijdperk van reflectie over het sociale. Met zijn *Theory of Justice*, die gebaseerd was op de definitie van een rechtvaardigheidsbeginsel, geformuleerd onder een onwetendheidssluier, heeft Rawls in feite een theoretische verwoording gegeven aan het type van welvaartsstaat dat nu aan het verdwijnen is. Wij hebben nu behoefte aan een benadering van de rechtvaardigheid onder het zonlicht van de kennis van de verschillen tussen de mensen."

(Rosanvallon 1995:51)

Het herdenken van het begrip rechtvaardigheid vanuit het inzicht in de persoonlijke situatie en parcours van elkeen onderstelt een veel geïndividualiseerder benadering van de sociale bescherming. Het onderstelt ook een directer politieke

---

De rol van de staat in het beheer van sociale problemen wordt in vraag gesteld.

opvatting van solidariteit. Het onderstelt tenslotte een nieuwe onderlinge articulatie van het economische, het sociale, recht en politiek.

1.3.2. *Contouren van een nieuw paradigma van sociale bescherming*

Rosanvallon stelt dat het nieuwe type van sociale bescherming nog in de kinderschoenen staat. Het gaat tot nog toe om geïmproviseerde initiatieven, die coherentie en vooral een globale beleidsvisie missen. Toch laten zich wat contouren en contrasten aftekenen:

(a) Rosanvallon maakt de tegenstelling actieve versus passieve verzorgingsstaat. De passieve verzorgingsstaat is gericht op schadeloosstelling (*indemnisation*). De actieve verzorgingsstaat daarentegen is gericht op insluiting (*insertion*). Hij onderstelt een veel ingrijpendere interventie van de politiek in het sociaal-economisch leven. Donzelot en Estèbe spreken van *l'Etat animateur* (Donzelot & Estèbe 1994).

(b) Het gaat om structurele en conjuncturele maatregelen. Het lijkt mij dat dit sociaal beleid zich op structureel gebied langs drie sporen voltrekt. (1) Op het gebied van het wonen: een politieke architectuur. De ondertitel van *L'Etat animateur* luidt: *Essai sur la politique de la ville*. (2) Op het gebied van scholing en (permanente) vorming, in het kader van een samenleving waar kennis en informatie enorm aan belang toenemen. (3) Op het gebied van de arbeid. Rosanvallon neemt dienaangaande stelling in de discussie rond "arbeidsloos basisinkomen". Arbeid blijft voor hem een wezenlijke strategie om zich sociaal nuttig te maken en om een besef van waardigheid en erkenning te creëren⁷.

(c) Daarnaast is er nood aan geïndividualiseerde, gedifferentieerde en gecontextualiseerde vormen van interventie. De hulpverlener moet kunnen inspelen op de particuliere biografie van de betrokkenen. (Men spreekt van "trajectbegeleiding" door een interdisciplinair netwerk van hulpverleners.)

(d) De actieve verzorgingsstaat intervineert dieper in het leven van de individuen. Omgekeerd onderstelt hij ook een actieve inbreng van de betrokkenen zelf. Het gaat om een sociaal contract, met rechten én plichten van beide kanten. Men stapt af van een "duty free" concept van

sociale bescherming. De individuen worden niet behandeld als passieve consumenten van sociale voorzieningen; ze mogen zich niet nestelen in een cultuur van afhankelijkheid. Ze worden verantwoordelijk voor hun existentie, mede-auteurs van hun biografie.

2. Conceptuele en politieke beperkingen van het model uitsluiting-insluiting

Bij dit model van uitsluiting en beleid van insluiting wil ik vragen stellen vanuit een drietal invalshoeken:

2.1. Empirische invalshoek

Men kan zich afvragen of de maatregelen die insluiting beogen, effectief slagen in hetgeen ze als intentie proclameren.

Bij voorbeeld: t.a.v. insluitingsinitiatieven door het creëren van vervangende arbeid. Wie bereikt men met deze jobs? Zijn het niet de beteren uit de groep werklozen, ten koste van de meest uitgesloten die hun weg niet vinden? Verlangt het contractmodel niet van de meest gedestabiliseerden dat ze zich als autonome subjecten zouden gedragen, wat juist problematisch is (Castel 1995a:471)? Slaagt men er via deze "klusjes" in, mensen effectief en duurzaam in het arbeidscircuit te integreren (Paugam 1993), d.w.z. fungeren ze als trampoline

dan wel als een nieuw soort vangnet voor "permanent ingesloten". Castel spreekt van "*l'insertion perpétuelle*" van jobisten die Sisyphusarbeid verrichten. "Voor velen is de insluiting geen etappe meer, zij is een toestand geworden." (Castel 1995a:342). Tenslotte, slaagt men erin via insluiting in het arbeidsproces mensen in de samenleving "in te burgeren"?

Gelijkaardige vragen stellen zich t.a.v. onderwijs en permanente vorming. De permanente vorming kan tegelijk fungeren als een permanente selectie in het nadeel van de meest kwetsbaren, zowel jongeren als ouderen, en dus op haar beurt een uitsluitingsmachine worden (Gaulier 1992). "Het is ongetwijfeld nog optimistisch m.b.t. de 'crisis' te denken dat men door de kwalificaties te vermeerderen en te verbeteren zich zou kunnen wapenen tegen de onbruikbaarheid (*inemployabilité*)." (Castel 1995a:405)

De actieve

verzorgingsstaat

intervenieert dieper in

het leven van de

individuen.

Deze opwerpingen dienen inderdaad empirisch onderbouwd te worden. Als echter zou blijken dat *insertion* onvoldoende slaagt in hetgeen ze pretendeert, is dit dan een toevallig falen? Of dient zij misschien andere, onuitsproken belangen? *Insertion* geeft allicht een antwoord, maar op een andere vraag dan de expliciet geformuleerde vraag.

2.2. Conceptuele beperkingen van het uitsluitingsmodel

Naarmate de omvang van een begrip toeneemt, daalt de inhoud. Als omvattend monsterbegrip dreigt "uitsluiting" inhoudsloos te worden. J. Freund neemt het uitsluitingsmodel dan ook scherp onder vuur:

"De notie 'uitgeslotene' is, per slot van rekening, bezig het lot te ondergaan van de meeste termen die heden ten dage geconsacreerd werden door de middelmatigheden van de universitaire en academische modes: ze is verzadigd van betekenis, van onzin en van ongerijmdheden. Uiteindelijk komt men ertoe ze ongeveer om het even wat te laten zeggen. [...] We maken een uiteenspatten van de term mee, iets wat dikwijls gebeurt in onze tijd van verwarring, die méér zorg besteedt aan de kunstgreep van de multiculturaliteit dan aan de strengheid van de reflectie en van de adequate uitdrukking."

(Freund, *Préface* in Xiberras 1998:11)

Vanuit een heel andere hoek maakt ook M. Foucault sterke reserves bij het uitsluitingsmodel. In *Histoire de la folie* had Foucault macht gedacht als uitsluiting: de grote opsluiting van de redelozen sinds de klassieke periode (1650). De moderne humanisering van de zwakzinnigenzorg ligt volgens Foucault veeleer in het verlengde van deze uitsluiting dan dat ze daarmee zou breken.

Maar in de jaren '70 verlaat Foucault dit uitsluitingsmodel. Dit model denkt de samenleving in twee groepen: de in's en de out's; de tweede wordt opgevat als probleemgroep, de eerste helemaal niet. Het model van de uitsluiting suggereert een politiek beleid van insluiting, die als onprobleematisch naar voren geschoven wordt. Kortom, *exclusion-inclusion* laat niet toe de complexiteit van de macht in kaart te brengen, noch de problematische aspecten van insluiting aan te wijzen. Daarom heeft Foucault in *Surveiller et punir* het uitsluitingsmodel vervangen door het disciplineringsmodel, het negatief machtsbegrip door een productief: de macht produceert gehoorzame en nuttige subjecten (*assujettissement*). Dezelfde "paradigmawisseling" herhaalt Foucault in *La volonté de savoir* t.a.v. het repressiemodel m.b.t. de seksualiteit.

De macht stelt zich ten opzichte van de seks niet (louter) repressief, maar (ook) productief op: macht produceert weten m.b.t. seks.

Vanuit een achtergrond die verwant is aan Foucault verfijnt (vervangt?) Castel de notie *exclusion* tot (a) *précarisation* en (b) *désaffiliation*. In *Les métamorphoses de la condition salariale* betoogt hij als volgt:

(a) Loonarbeid bezorgde traditioneel aan de individuen een bepaald statuut, bestaanszekerheid, een identiteit: men had een identificeerbare en duurzame positie in het arbeidsproces, de arbeidsloopbaan betekende ook de zekerheid van betrekking en van promotie. Via zijn arbeid was het individu gesitueerd in de ruimte en in de tijd. Daartegenover wijst Castel op de toegenomen en toenemende kwetsbaarheid van de arbeid. Arbeid is heel kwetsbaar geworden (*l'effritement de la condition salariale*). Hij onderkent drie vormen van *précarisation*: (1) Een destabilisering van de stabielen (*une déstabilisation des stables*). Castel wijst op de grote werkloosheid, en vooral de permanente dreiging van werkloosheid bij wie werk heeft, in contrast met de zekerheid van een arbeidsplaats en van promotie vroeger. (2) Een installatie in de kwetsbaarheid (*l'installation dans la précarité*), wat staat voor de toename van allerlei tijdelijke en onstabiele jobs, een soort permanente interimarissen. In het spoor hiervan ontwikkelt zich een "cultuur van de voorlopigheid" (*culture de l'alaïtoire*). Mensen (jongeren vooral) leven van dag tot dag. Castel maakt de vergelijking met de arbeidsituatie vóór de vaste loonarbeid. (3) Een tekort aan plaatsen (*un déficit de places*), in de zin van sociale nuttigheid en publieke erkenning.

(b) Traditioneel leverde arbeid niet alleen een identiteit, een statuut, maar ook een bepaalde status: sociale relaties, nuttigheid, erkenning. Het wegvallen en uithollen van stabiele arbeidsplaatsen leidt tot desaffiliatie: het verzwakken van de sociale cohesie. Desaffiliatie wijst niet zozeer op de afwezigheid van sociale verbanden, wél op een tekort aan inschrijving in zinvolle structuren (*l'absence du sujet dans des structures qui portent sens*).

Castels bijdrage tot de uitsluitingsproblematiek lijkt mij op meerdere punten interessant: (1) Hij denkt niet in termen van "les exclus": outsiders versus insiders, respectievelijk een probleemgroep versus een niet problematische groep. Dit laat toe de problematische aspecten in het oog te krijgen bij wie zogenaamd genormaliseerd is. (2) Het gaat niet om een groep, maar om processen (van precarisatie en desaffiliatie). De toestand van uitgesloten-zijn vormt het eindpunt van een heel continuüm. (3) Het gaat om een proces dat, minstens

tendentieel, de hele samenleving karakteriseert; om structurele veranderingen in de hele maatschappelijke organisatie.

“Het probleem van de uitsluiting, dat sinds enkele jaren op de voorgrond staat, is een gevolg [van de afbrokkeling van de loonarbeid]: ongetwijfeld een wezenlijk gevolg, maar het verschuift naar de rand van de samenleving wat haar in het hart treft.”

“Actueel is niet alleen het probleem van de vorming van een ‘kwetsbare periferie’, maar van de ‘destabilisering van de stabielen’. Het proces van precarisatie doorkruist sommige zones van de werkgelegenheid die vroeger stabiel waren. We merken dat de kwetsbaarheid van de massa, die langzaam overwonnen was, opnieuw stijgt. Er is niets ‘marginaal’ in die dynamiek. Zoals het pauperisme van de 19e eeuw inherent was aan de dynamiek van de eerste industrialisering, zo is de precarisatie van de arbeid een centraal proces, dat beheerst wordt door de nieuwe technologische en economische eisen van de evolutie van het moderne kapitalisme.”

(Castel 1995a:385;409)

De begrippen “precarisatie” en “desaffiliatie” lijken mij op conceptueel gebied voordeliger dan het monsterbegrip “uitsluiting”. De term “uitsluiting” wil ik reserveren voor een typisch fenomeen, waarop in de lijn van Fitoussi & Rosanvalon gewezen kan worden. Individuen kunnen, ten gevolge van een samentreffen van “accidents de parcours”, belanden in een soort waterval van marginalisering. Deze begripsvernaauwing opent de ruimte voor nieuw onderzoek naar de samenhang tussen verschillende vormen van precarisatie en desaffiliatie; hoe ze zichzelf reproduceren en elkaar in stand houden en versterken (b.v. werkloosheid, drugsverslaving, woonsituaties, onderwijsachterstand, criminaliteit, enz.). In deze lijn interpreteer ik een suggestie van M. Xiberras:

“Alles wijst erop dat de ontvangende samenleving desnoods de differentie of de afwijkingen van de normaliteit kan accepteren, maar dan op één punt, dat ze echter de opeenhoping of de som van te veel verschillen niet kan tolereren.”

(Xiberras 1998:28)

2.3. Politieke vragen bij het insluitingsmodel

Sociale bescherming is niet langer *duty-free*. Er bestaat echter een ondersteunende en een autoritaire variant van dit plichtenvertoog: de eerste is gebaseerd op overtuigen, stimuleren en begeleiden, de tweede op sancties en schorsingen; de *carrot-variant* versus de *stick-variant* (Roche 1992). De repressieve variant komt naar voren in de Amerikaanse *workfare*-programma's. Uitkering wordt daarin niet alleen gekoppeld aan verplichte vorming en (onvergoede) arbeid, maar kadert bovendien in een heel politiek beleid om het “normale” gezin te promoten (b.v. verplichte inenting, campagnes tegen eenoudergezinnen). De *workfare* berust op een individualiserende en culpabiliserende aanpak van de armoede. S. Morel situeert ze in de lijn van de Britse wet op de armoede, in de traditie van de *workhouses*. De *workfare* is er niet op gericht te remediëren aan de structurele oorzaken van de armoede, maar om de individuen te resocialiseren in de richting van de traditionele waarden van de Amerikaanse samenleving (Morel in Paugam 1996:490).

Insluiting is niet noodzakelijk gekoppeld aan zo'n neo-conservatisme. Wél lijkt ze mij inherent verbonden met mechanismen van een nieuwe disciplinerende, waarvoor ik de term “ont-hechting” zou gebruiken.

Met de term “discipline” duidt Foucault de complexe machtsstrategie aan die gepaard ging met de ontwikkeling van de industriële samenleving. Zij bestaat uit een netwerk van technieken om de lichaamsenergie te transformeren tot arbeidsenergie: tot koopwaar die als ruilwaarde aangeboden kan worden op de arbeidsmarkt. Disciplinerende is, in Foucaults optiek, niet zomaar een epifenomeen van de kapitalistische economie, zij vormt integendeel één van de constitutieve mechanismen van een moderne productiewijze: ze is een voorwaarde opdat de lichaamskracht ingeschakeld zou kunnen worden als arbeidskracht, ingezet zou kunnen worden op een vaste plaats in het productieapparaat.

“Dat betekent dat het noodzakelijk is dat de tijd die de ondernemer koopt geen ‘zuivere’ tijd is, maar integendeel die van een arbeidskracht. Anders gezegd, het gaat erom de levensstijd van de

---

**Het wegvallen en
uithollen van stabiele
arbeidsplaatsen leidt tot
desaffiliatie: het
verzwakken van de
sociale cohesie.**

individuen als arbeidstijd te constitueren. [...] Want leven en tijd van de mens zijn niet op grond van hun aard arbeid, het zijn: lust, ongedurigheid, feest, rust, behoeften, roevalligheden, begeerten, geweldadigheden, roerijen, enz. Deze totaal explosieve, momentane en discontinue energie moet het kapitaal tot continue en voortdurend op de markt aangeboden arbeidskracht transformeren. Het kapitaal moet het leven tot arbeidskracht synthetiseren.”

(Foucault 1979:394)

In het verlengde van disciplineren, gedeeltelijk ook in tegenstelling ermee, spreek ik van “ont-hechting”, om te wijzen op mechanismen die de kwalijke achterkant van insluiting vormen. Castel wijst erop dat *insertion* opnieuw de tegenstelling dreigt te maken tussen de goede en de slechte armen, en dit op basis van psychologische en morele criteria waarover alleen de hulpverlener oordeelt. De oude logica van de filantropie dreigt hier gereactiveerd te worden: “Stel de act van onderdanigheid, en dan zal je geholpen worden” (Castel 1985a:472).

De gewillige is dan degene die bereid is zich te hechten aan de nieuwe vormen van flexibele en preciaire arbeid, en daartoe de nodige onthechting aan de dag legt; degene die de technische, mentale en emotionele vaardigheden bezit – of bereid is te verwerven – om in die arbeidswervel stand te houden. *Insertion* is ook, ten dele althans, gericht op het produceren van lichaamskrachten, die op elk moment inzetbaar en ook op elk moment afstootbaar zijn in preciaire arbeidsprocessen. Insluiting fungeert zo als een ont-hechtingsmachine. Het is maar de vraag hoe hiermee desaffiliatie aangepakt wordt, hoe *insertion* als element van inburgering zou functioneren. Het is de vraag welke belangen daarmee gediend worden.

Noten

1. Het gaat om een uitgeverstitel, een ander voorstel was *L'autre France*. De term “uitsluiting” wordt trouwens in het boek weinig gebruikt. Het boek is overigens allereerst geschreven vanuit een pragmatische, geen theoretische interesse.
2. J. Donzelot heeft dit proces van kanalisatie, en tegelijk tempering, van de radicale republikeinse eisen uit de Franse revolutie beschreven (Donzelot 1994a). Ook J. Habermas wijst erop hoe niet de revolutie, maar de verzorgingsstaat de utopische energie opgeslorpt heeft (Habermas 1985).
3. F. Ewald laat zien hoe de juridische categorieën, die gehanteerd werden in de *Code Civil* van 1804, aanlei-

ding gaven tot eindeloze discussies m.b.t. wie verantwoordelijk was. Er werden voortdurend processen gevoerd n.a.v. arbeidsongevallen. Om uit die aporie te raken waren de ondernemers zelf vragende partij voor een verzekering tegen arbeidsongevallen. Men stapt af van het begrip “individuele verantwoordelijkheid” en vervangt het door “objectief risico”. De verzekering tegen arbeidsongevallen heeft volgens Ewald een pioniersrol vervuld in de uitbouw van dit nieuwe type van sociale bescherming: het model van de verzekering (Ewald 1996).

4. Foucault spreekt in dit verband van “bevolkingspolitiek”: de individuen worden beschreven, berekend en beheerst als “population”. Deze vormt, samen met de individualiserende disciplines, de tweede as van het moderne machtsdispositief (Foucault 1976).
5. Een Frans rapport m.b.t. de Sociale Zekerheid van 4 oktober 1945 verwijst uitdrukkelijk naar het “*élan de fraternité et de rapprochement des classes qui marque la fin de la guerre*” (cfr. A. Barjot (éd) 1988, *La sécurité sociale. Son histoire à travers les textes*. Tome III: 1945-1981, Paris, Association pour l'étude de l'histoire de la Sécurité Sociale).
6. cfr. de discussie binnen de Angelsaksische filosofie: R. Nozick, die een neo-liberalisme vertegenwoordigt (1974, *Anarchy, State and Utopia*) vs. J. Rawls, die een sociale regulering in functie van de zwaksten bepleit (1972, *A Theory of Justice*). Deze boeken worden in Frankrijk pas echt bediscussieerd eind jaren '80.
7. Ook Castel stelt zich op deze lijn. Hij publiceerde een interventie in *Le Monde Diplomatique* onder de titel *La fin du travail: un mythe démobilisateur*. Het idee van burgerschap, aldus Castel, blijft leeg als het niet verbonden blijft met het recht op arbeid (Castel 1998).
8. Castel 1995a:459: “ce que l'on appelle aujourd'hui 'l'exclusion.'”

Literatuur

- R. Castel, 1981, *La gestion des risques*, Paris, Minuit.
- R. Castel, 1994, *La dynamique des processus de marginalisation: de la vulnérabilité à la désaffiliation*, in *Cahiers de recherche sociologique*, 22, p.11-28.
- R. Castel, 1995a, *Les métamorphoses de la question sociale. Une chronique du salariat*, Paris, Fayard.
- R. Castel, 1995b, *L'avènement d'un individualisme négatif*, in *Magazine Littéraire*, themanr. Les exclus, 334, p.18-22
- R. Castel, 1998, *La fin du travail: un mythe démobilisateur*, in *Le Monde diplomatique*, sept., p.24-25.
- J. Donzelot (éd.) 1991, *Face à l'exclusion, le modèle français*, Paris, Esprit.
- J. Donzelot, 1994, *L'invention du social. Essai sur le déclin des passions politiques*, Paris, Seuil.

- J. Donzelot & P. Estèbe 1994, *L'État animateur. Essai sur la politique de la ville*, Paris, Esprit.
- J. Donzelot & M. Jaillet, 1997, *Europe, États-Unis: convergences et divergences des politiques d'insertion*, in *Esprit*, mai, p.70-89.
- F. Ewald, 1996, *Histoire de l'État-Providence. Les origines de la solidarité*, Paris, Grasset.
- J.-P. Fitoussi & P. Rosanvallon, 1996, *Le nouvel âge des inégalités*, Paris, Seuil.
- M. Foucault, 1961, *Histoire de la folie à l'âge classique*, Paris, Plon.
- M. Foucault, 1975, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Paris, Gallimard.
- M. Foucault, 1976, *Histoire de la sexualité. Tome I: La volonté de savoir*, Paris, Gallimard.
- M. Foucault, 1979, *De macht en de norm*, in *Recht en Kritiek*, p.391-399.
- X. Gaulier, 1992, *La machine à exclure*, in *Le Débat*, 69.
- J. Habermas, 1985, *Die neue Unübersichtlichkeit*, Frankfurt, Suhrkamp.
- R. Lenoir 1974, *Les Exclus. Un Français sur dix*, Paris, Seuil.
- S. Paugam, 1991, *La disqualification sociale: essai sur la nouvelle pauvreté*, Paris, PUF.
- S. Paugam, 1993, *La société française et ses pauvres. L'expérience du revenu minimum d'insertion*, Paris, PUF.
- S. Paugam (éd.), 1996, *L'exclusion. L'état des choses*, Paris, La Découverte.
- M. Roche, 1992, *Rethinking Citizenship. Welfare, Ideology and Change in modern Society*, Cambridge, Polity Press.
- P. Rosanvallon, 1992, *La crise de l'État-Providence*, Paris, Seuil.
- P. Rosanvallon, 1995, *La nouvelle question sociale. Repenser l'État-Providence*, Paris, Seuil.
- J. Verdès-Leroux, 1978, *Les exclus*, in *Actes de la recherche en sciences sociales*, n°19, p.61-65.
- M. Xiberras, 1998, *Les théories de l'exclusion*, Paris, Colin.

a a n k o n d i g i n g

ZOPAS VERSCHENEN!

RUDOLF BOEHM

“DWAALSPOREN. Filosofische en politiek-economische opstellen 1986-1997”

“Vrijheid kan ons ideaal niet zijn om de eenvoudige reden dat onze feitelijke vrijheid vooral betuigd wordt door ons vermogen ons te vergissen. Want de mogelijkheid van zo'n vergissing betuigt op haar beurt dat te midden van onze wereld van natuurwetmatigheden toch iets ervan kan afwijken, namelijk ons – dwalend – menselijk bewustzijn van wat de waarheid is in deze wereld.

Net dezelfde mensen echter die enkel dwepen met iedereen's vrijheid willen maar niet geloven dat mensen en hele samenlevingen en 'culturen' zich op een dwaalspoor kunnen bevinden. Hoe het met de dingen nu eens staat en welke 'ontwikkeling' nu eens heeft plaatsgevonden, beschouwen ze als noodzakelijk, noodlottig en onontkoombaar. Het ligt in de bedoeling van de in deze bundel bijeengebrachte werkstukken alsnog dergelijke dwaalsporen kenbaar te maken – als gevolgen van de vrijheid waartoe we, volgens Sartre, gedoemd zijn.”

Prijs: 1.045 Bef (port inbegrepen). Het boek (368 blz.) is te bestellen door overschrijving van dit bedrag op rekeningnummer 001-0579148-37 van IMAVO vzw, Kazernestraat 33 (bus 10) te 1000 Brussel met vermelding: 'Boehm- 2000/1'